

VU Research Portal

Diverse recensies [Bespreking van: Willem J. van Asselt, Michael et al Bell (2009) *Scholastic Discourse*; K. Zwanepol, C.H. van Campenhout (2009) *Belijdenisgeschriften van de Protestantse Kerk in Nederland*; Heleen Maat (2009) *Religious Diversity, Intelligibility and Truth*; Jitse M. van der Meer, Scott Mandelbrote (2008) *Nature and Scripture in the Abrahamic Religions: Up to 1700 (2 Vols.)*; Jitse M. van der Meer, Scott Mandelbrote (2008) *Nature and Scripture in the Abrahamic Religions: 1700 - Present (2 Vols.)*; Herman Selderhuis (2009) *Johannes Calvin: Neue Wege der Forschung*]
van den Brink, G.

published in
Theologia Reformata
2010

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

van den Brink, G. (2010). Diverse recensies [Bespreking van: Willem J. van Asselt, Michael et al Bell (2009) *Scholastic Discourse*; K. Zwanepol, C.H. van Campenhout (2009) *Belijdenisgeschriften van de Protestantse Kerk in Nederland*; Heleen Maat (2009) *Religious Diversity, Intelligibility and Truth*; Jitse M. van der Meer, Scott Mandelbrote (2008) *Nature and Scripture in the Abrahamic Religions: Up to 1700 (2 Vols.)*; Jitse M. van der Meer, Scott Mandelbrote (2008) *Nature and Scripture in the Abrahamic Religions: 1700 - Present (2 Vols.)*; Herman Selderhuis (2009) *Johannes Calvin: Neue Wege der Forschung*]. *Theologia Reformata*, 53, 72-73; 75-76; 174-175; 181-182; 269-270.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:
vuresearchportal.ub@vu.nl

Recensies en boek aankondigingen in *Theologia Reformata* jrg. 53 (2010).

NB: Dit zijn de drukproefversies; de gepubliceerde teksten wijken daar op onderdelen iets van af.

Recensies maart 2010

P.72-73:

Willem J. van Asselt, Michael D. Bell, Gert van den Brink, Rein Ferwerda, *Scholastic Discourse. Johannes Maccovius (1588-1644) on Theological and Philosophical Distinctions and Rules* (Publicaties van het Instituut voor Reformatieonderzoek, dl.4), Apeldoorn 2009, 379 pp., €34,95 (ISBN 9789079771059).

Bovenstaande bibliografische gegevens suggereren dat het hier om een hedendaagse monografie over Maccovius gaat. Dat is echter misleidend, en zouden de redacteurs van de reeks of van dit boek dus anders hebben moeten doen. De vier collega's die zich als auteur lieten registreren zijn hier in feite namelijk actief als de redacteurs, inleiders, bezorgers en vertalers van een scholastiek geschrift van de Poolse aristocraat en theoloog Johannes Maccovius. Dat laatste beslaat dan ook het leeuwendeel van dit boek: p. 40-363. Op de linkerpagina treft men telkens het Latijnse origineel aan, op de rechterpagina een Engelse vertaling.

Dat neemt niet weg dat ook het werk van de bezorgers zeer de moeite waard is. De inleiding biedt bijvoorbeeld een mooi overzicht van de huidige stand van zaken in het onderzoek naar Maccovius, alsook een korte weergave van diens intrigerende biografie: zeer populair bij z'n studenten, maar bruusk in de omgang met z'n collega's, provocerend in z'n theologische uitlatingen, tot matiging opgeroepen door de Dordtse synode, flamboyant in z'n levensstijl (hij werd in 1626 door Amesius en drie andere Franeker collega's beschuldigd van onder meer bordeelbezoek), getrouwd met een zus van Rembrandts vrouw Saskia, en geliefd bij de jonge Johannes Cocceius die zijn doctoraat aan hem te danken had en na Maccovius' dood in 1644 de lijkrede zou uitspreken.

Het hier bezorgde en vertaalde werk is een postuum uitgegeven tractaat dat destijds misschien wel Maccovius' meest populaire geschrift was. Het werd minstens tienmaal in het oorspronkelijke Latijn uitgegeven en viermaal in een Nederlandse vertaling, en vond verspreiding naar onder meer Transsylvanië, Engeland en de VS. Het boek werd door Maccovius' leerling en opvolger Arnoldus samengesteld vanuit Maccovius' nagelaten manuscripten zoals deze die gebruikt had in zijn onderwijs. De *Distinctiones et regulae theologicae ac philosophicae* vormen feitelijk een leerboek voor beginnende theologiëstudenten, waarin de voornaamste onderscheidingen uit alle loci van de gereformeerde dogmatiek in hun traditionele rangschikking aan de orde komen. Daaraan voegde Maccovius nog een soort uitvoerig woordenlijstje met belangrijke begrippen en onderscheidingen toe. Studenten werden zodoende ingewijd in het scholastieke discours. Het boek bevat dus niet de volle breedte en diepte van Maccovius' theologische inzichten, maar geeft wel systematisch weer wat hij belangrijk genoeg vond om in zijn onderwijs over te dragen.

De bedoeling van de bezorgers is natuurlijk om duidelijk te maken, dat dat inhoudelijk allemaal best mee viel. Deze studie staat immers in het kader van het bredere

project dat streeft naar een herwaardering van de protestantse scholastiek. Inderdaad heeft juist rondom Maccovius wel enige negatieve mythevorming plaatsgevonden, en het is dan ook goed dat hij hier zelf aan het woord komt. Dan blijkt bijvoorbeeld dat hij niet de harde determinist was waarvoor hij vaak versleten is (de causale taal waarvan hij zich graag bedient moet niet in deterministische zin verstaan worden), maar ook na de val ruimte liet voor zoiets als een vrije wil. Ook bijbel en openbaring komen er in zijn werk bepaald niet bekaaid van af. Of dit soort observaties echter alle twijfels aangaande het zuiver-reformatorische gehalte van Maccovius' theologie kunnen wegnemen, is aan de lezer ter beoordeling. We mogen de bezorgers in elk geval erkentelijk zijn voor de goede gelegenheid die zij ons bieden om dat aan de bronnen zelf te toetsen. Voor het eerst ligt hier immers een kritische editie van Maccovius' dogmatiek-overzicht voor, plus een goed lopende Engelse vertaling daarvan.

G. van den Brink

P.75-76:

K. Zwanepol & C.H. van Campenhout (eindred.), *Belijdenisgeschriften van de Protestantse Kerk in Nederland*, Protestantse Pers, Heerenveen 2009, 248 pp., €19,95 (ISBN 978085250289).

Het is eigenlijk merkwaardig dat het rond deze publicatie zo stil is gebleven. De belijdenisgeschriften zijn natuurlijk de Bijbel niet, maar als we de talloze tot op vandaag doorgaande verhitte discussies over de Nieuwe Bijbelvertaling even afzetten tegen de volstreekte stilte rondom deze bundel, kan het contrast haast niet groter zijn. De introductie van de eerste officiële vertaling van de belijdenisgeschriften van de Protestantse Kerk in Nederland mag toch gerust gebeuren van enig (kerk)historisch belang heten. Nu kan men zich natuurlijk gelukkig prijzen met de gedachte dat deze kennelijk in grote eensgezindheid zonder enige rimpeling in de kerkelijke vijver tot stand kwam. Ik vrees echter dat de verklaring meer gezocht moet worden in een in feite ontstellende onverschilligheid jegens deze nieuwe actualisering van het belangrijkste erfgoed van de kerk der eeuwen. In sectoren van de PKN die zichzelf graag als modern omschrijven functioneren de belijdenisgeschriften zoals bekend nauwelijks meer. In het (al dan niet evangelische) midden van de kerk is dat niet structureel anders. En in de rechtzinnige delen waar de belijdenisgeschriften nog wel een plaats innemen in prediking en/of catechese, heeft men kennelijk aan deze nieuwe *vertaling* weer niet veel behoefte. Dat laatste is overigens merkwaardig, daar er de laatste jaren wel hertalingen verschenen van de klassieke liturgische formulieren, terwijl de hertaling van de Statenvertaling nog loopt.

Ook deze bundel presenteert zichzelf tamelijk bescheiden als een 'hertaling'. Ook dat is echter merkwaardig, omdat het feitelijk om nieuwe *vertaling* gaat; de grondteksten vormden immers telkens het uitgangspunt. Nadrukkelijk wordt gezegd dat men 'vooral en desnoods ten koste van het Nederlands recht heeft willen doen aan de de dikwijls weerbarstige taal waarin de belijdenissen zijn gesteld' (8). Ook al heeft men daarbij natuurlijk dankbaar gebruik gemaakt van reeds bestaande Nederlandse vertalingen, dat neemt niet weg dat er toch wel het een en ander veranderd is. Zo bevat bijvoorbeeld meteen al de eerste zin die men tegenkomt een kolossale wijziging: terwijl nog in de

versie die K. Zwanepol in 2004 op de markt bracht de term ‘Almachtige’ in de openingszin van de Apostolische Geloofsbelijdenis als losstaand zelfstandig naamwoord gehandhaafd werd, is daar nu vanuit de grondtekst (*credo in Deum patrem omnipotentem*) terecht een bijvoeglijk naamwoord bij ‘Vader’ van gemaakt. Dat is een bijstelling met enorme pastorale consequenties, want het Apostolicum wordt veel gereciteerd in kerkdiensten en de eerste zin blijft dan bij de meeste hoorders ongetwijfeld het langst hangen. Die zegt dus nu, conform de oorspronkelijke bedoeling, dat almacht niet zozeer een op zichzelf staande eigenschap van God is maar één die volstrekt in dienst staat van Gods Vaderschap: juist als Vader heeft God alle macht.

Opmerkelijk is in het licht daarvan dat men de belijdenis van Nicea-Constantinopel weer niet consequent vanuit de oorspronkelijke tekstgestalte heeft durven vertalen, want dan had men het *filioque* weg moeten laten; dat heeft men echter laten staan, zij het dan tussen vierkante haken (maar die hoort natuurlijk niemand tijdens het voorlezen). Als het *filioque* vandaag de dag inderdaad ‘niet meer direct als een strijdpunt beschouwd’ wordt (15) – wat me overigens een iets te rooskleurige voorstelling van zaken lijkt – waarom keert men dan niet vrijmoedig terug tot de oorspronkelijke tekst, met eventueel een voetnoot over de latere tekstontwikkeling?

Daarmee ben ik nog maar bij het tweede belijdenisgeschrift aanbeland van de elf die men in deze bundel aantreft (ook de Verklaring van Barmen en de Concordie van Leuenberg werden opgenomen) – en de ruimte voor deze recensie is al haast weer vol. Waarom worden deze vertalingen niet veel breder in de christelijke pers beproefd, vragen dagbladen niet aan diverse mensen om hun visie te geven op afzonderlijke passages en vertaalbeslissingen, et cetera? Of komt dat doordat deze teksten zich in het algemeen toch wel nauw aansluiten bij de bekende vertalingen, door bijvoorbeeld lange zinnen niet in tweeën te knippen et cetera? Maar ook dat zou dan een punt zijn dat om reflectie en evaluatie vraagt.

Wat mij betreft in elk geval hulde aan de ‘commissie voor de uitgave van de Belijdenisgeschriften van de Protestantse Kerk in Nederland’, die vier jaar lang intensief met de voorbereiding van deze uitgave is bezig geweest. Ook de ThR-redactieleden W. Verboom en A. de Reuver maakten van deze commissie deel uit; merkwaardig overigens dat feitelijk alle leden een min of meer orthodox-kerkelijke achtergrond hadden – het zijn toch ook de belijdenisgeschriften van evangelischen en OGG-mensen? En, iets anders wat de PKN bij belangrijke commissies toch zelden over het hoofd ziet, van vrouwelijke leden van de kerk? Het gaat hier in elk geval nadrukkelijk om de belijdenisgeschriften van de Protestantse Kerk. Het bekende Liedboek werd door derden gemaakt voor ‘de Kerken’, en ook de eerdere uitgave van Zwanepol was een privé-initiatief ‘voor de PKN’. Dit is echter de officiële uitgave. Dat roept ten slotte de vraag op of hierover nog contact geweest is met andere kerken van reformatisch belijden, om te bezien of men vanuit oecumenische overwegingen tot een gemeenschappelijke tekstgestalte kon komen. Maar ziehier een laatste merkwaardigheid: daarover wordt met geen woord gerept.

G. van den Brink

Recensies juni 2010

P.181-182:

Heleen Maat, *Religious Diversity, Intelligibility and Truth. An Inquiry into Epistemological and Theological Aspects of Religious Pluralism*, Boekencentrum Academic, Zoetermeer 2009, 157 pp., €16.90 (ISBN 9789023924265).

Het is vandaag een populaire straatwijsheid dat ‘alle godsdiensten op hetzelfde neerkomen’. In de academische godsdienstwijsbegeerte en theologie zijn de laatste decennia echter verschillende theoretische uitwerkingen van die gedachte gegeven, meestal onder de naam ‘religious pluralism’. Die term wordt dan niet descriptief gebruikt (‘onze samenleving wordt gekenmerkt door religieus pluralisme’) maar staat voor een normatieve theorie: de verschillen tussen religies zijn minder belangrijk dan datgene wat ze met elkaar delen. Religies zijn van gelijke waarde, en vervullen vergelijkbare rollen in de levens van hun aanhangers.

De protestantse predikante Maat onderwerpt nu in haar proefschrift verschillende varianten van deze theorie aan een kritisch onderzoek, en komt tot de conclusie dat ze geen van alle valide zijn. Concreet bespreekt ze de versies van John Hick (religieuze tradities zijn verschillende antwoorden op één en dezelfde onkenbare transcendente werkelijkheid), Paul F. Knitter (het hart van alle religieuze tradities is het doen van gerechtigheid), Wilfred Cantwell Smith (religies hebben zich ontwikkeld in een continu proces van onderlinge interactie en vormen daardoor één geheel) en David J. Krieger (religies zijn nu weliswaar nog verschillend, maar zullen door voortgaande dialoog toegroeien naar één universele levensvorm). Maat kijkt vooral naar een drietal vooronderstellingen die deze varianten gemeenschappelijk hebben: religieuze diversiteit is geheel overbrugbaar, religies kunnen vergeleken en beoordeeld worden aan de hand van traditie-onafhankelijke maatstaven, en religieuze waarheidsclaims hebben behalve cultuurgebonden aspecten ook een absoluut aspect: ze gaan over de ene werkelijkheid of het ene ideaal waar alle religies om cirkelen. Maat laat zien dat alle drie deze vooronderstellingen problematisch zijn. Haar kritiek op m.n. de tweede vooronderstelling lijkt me zeer raak: er bestaat niet zoiets als een universele rationaliteit aan de hand waarvan men alle religies kan toetsen, want wat rationeel is wordt minstens gedeeltelijk ook bepaald door de eigen levensbeschouwing.

Het religieus pluralisme van Krieger is Maat intussen wel sympathiek, niet alleen omdat deze nog het meest recht doet aan de religieuze diversiteit maar ook omdat hij zijn theorie vanuit een Wittgensteiniaans denkkader ontwikkelt. Dat laatste neemt Maat in de slothoofdstukken van haar proefschrift, waarin ze de geconstateerde problemen constructief probeert op te lossen, van hem over. Omdat taalspelen volgens Wittgenstein aangeleerd kunnen worden, is het mogelijk om op zichzelf ‘incommensurabele’ religieuze tradities toch met elkaar te leren vergelijken; daarbij kunnen daadwerkelijk gelijkaardige elementen aangetroffen worden, maar zullen (anders dan Krieger wil) de verschillen desondanks vaak onoverbrugbaar groot blijken.

Ik vind dit een knap proefschrift. Het is strak gecomponeerd rond een centrale vraagstelling (en daardoor ook mooi compact gebleven); het verradt een zelfstandige omgang met de bronnen, maar vooral – wat men niet zo vaak aantreft in dissertaties – het vermogen om in gesprek met de vakliteratuur van meet af aan een eigen beredeneerde positie in te nemen. Men kan de auteur daardoor ook stap voor stap volgen, en telkens

besluiten of men bereid is met haar mee te gaan. Ik was dat heel lang, om precies te zijn tot op bladzijde 130. Daar stelt zij, onder de betovering van Wittgenstein, dat de regels van het religieuze taalspel bepalen wat waarheid en onwaarheid inhouden. Zo'n stelling moet mijns inziens wel tot relativisme leiden. Maat probeert die boot af te houden door te wijzen op het confessionele en praktijk-gerichte karakter van religieuze waarheidsclaims, maar ik begrijp niet goed wat dat er mee te maken heeft. Dat 'making a religious truth claim entails a passionate commitment to it' (135) zegt toch niets over het waarheidsgehalte ervan? Hier speelt haar beknoptheid haar parten, en zou ze er goed aan gedaan hebben de verschillende opties wat zorgvuldiger te overwegen. Mij lijkt (met George Lindbeck) dat over waarheid minstens gedeeltelijk op een traditie-onafhankelijke manier gesproken kan worden. Het christelijk geloof bijvoorbeeld verwijst voor haar waarheidsclaims naar historische gebeurtenissen die in principe ook van buiten de eigen traditie toegankelijk zijn en geëvalueerd kunnen worden. Ik kom dus tot een andere conclusie dan Maat, maar stem intussen wel in met grote delen van haar argumentatie.

G. van den Brink

P.174:

Jitse M. van der Meer & Scott Mandelbrote (red.), *Nature and Scripture in the Abrahamic Religions: Up to 1700*, 2 Volumes (Brill's Series in Church History 36-37), Brill, Leiden 2008, 770 pp., €195.00 (ISBN 9789004171916).

Dit dubbelwerk is een typerend product van derde geldstroomonderzoek. De Canadese bioloog en wetenschapshistoricus van Nederlandse komaf Jitse van der Meer (Redeemer College, Ontario) bedacht het plan om een conferentie te beleggen over de wijze waarop natuuruitleg en Schriftuitleg elkaar door de eeuwen heen beïnvloed hebben, en kreeg daar geld voor van een tweetal fondsen. Met behulp van een aantal 'grote namen' werd een programma voor de conferentie opgezet. Na de bijeenkomst, die in 2005 aan Redeemer College plaatsvond, werden de gehouden bijdragen elk door twee referenten beoordeeld; de geaccepteerde bijdragen werden aangevuld met nieuw geschreven hoofdstukken die eveneens het review-proces overleefd hadden. Het resultaat van dit alles wordt nu door Van der Meer en Mandelbrote in vier uitstekend verzorgde banden voorgelegd.

Deze eerste twee banden bestrijken de periode tot aan 1700. Ze worden ingeleid met een overzichtsoptstel van Van der Meer. Het centrale thema blijkt *hermeneutiek* te zijn: hoe beïnvloedden het lezen van de Schrift – hier opgevat als Bijbel, Tenach en Koran – en het 'lezen' van de natuur elkaar? De (m.i. terechte) achterliggende gedachte is dat ook de natuurwetenschappen op de keper beschouwd hermeneutisch van aard zijn, d.w.z. werken met (per definitie subjectieve) vormen van interpretatie binnen een omvattend netwerk van kennis en aannames. Het is goed voorstelbaar dat daarbij ook interpretatiepatronen rond heilige teksten een rol gespeeld hebben, zoals van het omgekeerde – natuurwetenschappelijke theorievorming die de bijbeluitleg beïnvloedt – natuurlijk ook vele voorbeelden te geven zijn. Wetenschapshistorici en exegese-historici hebben zich tot dusver echter nog nauwelijks met elkaars terreinen ingelaten. Dit hiaat verdient het dus opgevuld te worden, en daarmee wordt in dit project een begin gemaakt.

Men zou verwachten dat naast wetenschapshistorici dan ook o.m. oud- en nieuwtestamentici bij het project betrokken zijn, voorzover die vaak een goed overzicht

hebben over de exegese-geschiedenis. Dat is echter niet het geval. Namen als die van Jacob van Bruggen en Anthony Thiselton figureren wel in het organisatiecomitee, maar keren niet terug in de bundel. Wel doen enkele kerkhistorici mee, alsook enkele filosofen (terecht wordt ook de rol van de filosofie bekeken, omdat die vaak als intermediair diende tussen Schrift- en natuurinterpretatie). De meeste auteurs zijn echter – zoals de Nederlanders Rienk Vermij en Eric Jorink – wetenschapshistoricus. De periodes 100-800 en 800-1450 zijn vertegenwoordigd met elk drie essays. Negen essays betreffen de periode 1450-1700, nog afgezien van de zes in een speciale sectie bijeengebrachte opstellen die betrekking hebben op de Copernicaanse debatten en hun invloed op de Schriftuitleg. Van de 23 opstellen is er slechts één gewijd aan de islam en één aan het jodendom; de rest gaat over het christendom – zodat het vermoeden rijst dat beide andere religies vooral zijn toegevoegd vanuit politieke correctheid en/of met het oog op de fondswerving.

Opvallend zijn de vele detailstudies. De tijd van generale uitspraken en omvattende oordelen lijkt echt voorbij. Alleen door heel nauwkeurig te kijken naar hoe in allerlei specifieke situaties Schrift- en natuuruitleg elkaar beïnvloedden, lukt het hopelijk om geleidelijk aan bepaalde patronen te ontwaren. Maar het beeld dat vooral blijft hangen is toch dat van een enorme hoeveelheid verschillende constellaties waarin exegese, natuuronderzoek en (natuur)filosofie de eeuwen door op elkaar betrokken waren. Daarmee ondersteunen beide bundels de tegenwoordig in zwang zijnde ‘complexiteitsthese’ ten aanzien van de historische verhoudingen tussen geloof en wetenschap.

G. van den Brink

P.175:

Jitse M. van der Meer & Scott Mandelbrote (red.), *Nature and Scripture in the Abrahamic Religions: 1700 – Present*, 2 Volumes (Brill's Series in Church History 38-39), Brill, Leiden 2008, 603 pp., €195.00 (ISBN 9789004171923).

Dit zijn de vervolgbanden van het in de vorige recensie beschreven project: nog eens zestien opstellen over de wisselwerking tussen Schrift- en natuurinterpretatie, maar nu voor de periode vanaf 1700. Al met al wordt in deze vier banden dus een schat aan materiaal blootgelegd. Het overzichtshoofdstuk waarmee dit tweede tweetal opent is van Mandelbrote. Hoe informatief dit hoofdstuk ook is, het bevat helaas geen samenvattingen van of zelfs maar verwijzingen naar de latere opstellen in de bundels (dat laatste is des te opmerkelijker omdat vele andere auteurs wel naar elkaars teksten verwijzen). Je zou verwachten en hopen dat zo'n inleidend hoofdstuk iets laat zien van wat in de rest van de banden zoal betoogd wordt, en wat voor verbanden daar eventueel tussen te leggen zijn. Nu moet de lezer dat allemaal geheel zelfstandig uitzoeken, en er zijn vermoedelijk maar weinig lezers die daar aan toe komen.

De inhoud is overigens vergelijkbaar met die van de vorige banden: naast enkele meer algemene overzichten treft men de nodige detailstudies aan. Opnieuw hebben verreweg de meeste opstellen betrekking op het christendom; één is gewijd aan het jodendom, één aan de islam. En opnieuw dragen ook enkele Nederlanders bij. De Utrechtse emeritus-hoogleraar wetenschapsgeschiedenis Rob Visser schrijft over neo-

calvinistische reacties op het darwinisme tussen 1900 en 1960 (en betreft daar behalve de bekende synodaal-gereformeerde namen ook G. Wisse bij). George Harinck schetst vervolgens de bredere kaders waarin het neo-calvinisme een weg zocht in vragen van geloof en wetenschap, en laat zien hoe bepalend de veranderende positie van de theologie aan de universiteiten daarbij is geweest. En H.W. de Krijff biedt een mooi opstel over 'Bijbel en wetenschap in de Nederlandse Hervormde Kerk', waarin hij met name ingaat op de bekende tweedelige studie *Geloof en natuurwetenschap* onder redactie van C.J. Dippel en J.M. de Jong (1965-1967).

Ook in deze bundels heeft men gepoogd de opstellen chronologisch te ordenen, maar ditmaal lukte dat niet helemaal naadloos. Vier bijdragen gaan over de periode 1700-1900 (of de eerdere delen daarvan), drie over 1860-1900, drie over de late negentiende en beginnende twintigste eeuw, en vijf over 1900-heden. Zoals in de bundels die de periode tot aan 1700 bestrijken de debatten rond het Copernicanisme afzonderlijke aandacht kregen, is dat in deze vervolgbundels het geval met de discussies over Bijbel en biologische evolutie. Zeker acht opstellen zijn daar geheel of gedeeltelijk aan gewijd.

Enigszins teleurstellend is mijns inziens, dat er uiteindelijk maar weinig opstellen zijn die gedetailleerd ingaan op concrete patronen van bijbeluitleg – vaak blijft het steken bij een weergave van diverse bijbelvisies in algemene zin, en bij globale labels als 'letterlijk', 'mythisch' et cetera. Hier wrekt zich ongetwijfeld het gegeven dat geen bijbelwetenschappers betrokken werden bij de samenstelling van deze bundels. Dat lijkt me een gemiste kans – het onderzoek zou zoveel meer op kunnen leveren als veel preciezer nagegaan werd *hoe* allerlei relevante bijbelteksten dan concreet uitgelegd werden en worden. Voor het overige echter niets dan goeds over deze uiterst informatieve bundels.

G. van den Brink

Recensie september 2010

P.269-270:

Herman J. Selderhuis (Hrsg.), *Johannes Calvin. Neue Wege der Forschung*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 2010, 252 pp., €39.90 (ISBN 9783534228089).

Dit is in de nasleep van het Calvijn-jaar nog weer een wat andersoortige bijdrage dan we tot dusver zagen, en wel een bundeling van min of meer recente Duitstalige wetenschappelijke artikelen over aspecten van Calvijns theologie. Uit de achterflaptekst valt af te leiden dat de uitgever een reeks boeken onder de noemer 'Neue Wege der Forschung' op de markt brengt, die kennelijk alle dezelfde formule hebben. Deze band over Calvijn beoogt een representatieve dwarsdoorsnede te geven van veertig jaar Calvijn-onderzoek. Vooral zijn opstellen opgenomen die verschenen in tijdschriften en boeken die niet direct over Calvijn gingen, en daardoor gemakkelijk wat uit het vizier konden raken.

De bezorger heeft de geselecteerde artikelen ondergebracht in vijf categorieën: Structuur, Bijbel, Leer, Kerk, en Wereld. Daarmee lijken inderdaad wel de voornaamste

thema's die in het Calvin-onderzoek een rol spelen gedekt. Over de structuur van Calvijn's theologie zijn bijdragen opgenomen van C. Augustijn (1988) over de mate waarin het humanisme de structuur van Calvijn's denken heeft beïnvloed, en van M. Beintker (2002) over Calvijn's denken in relaties. De bijdragen over de Bijbel gaan, lichtelijk eenzijdig zou ik denken, beide over de Psalmen: Een opstel uit 1968 van H.J. Kraus over hoe Calvijn in zijn psalmencommentaar omgaat met leven en dood, en een bijdrage van Selderhuis zelf (2004) over hoe Calvijn de Psalmen betrok op zijn eigen biografische en kerkelijke context. De opstellen over de leer gaan over Calvijn's mensbeeld (een artikel van G. Bockwoldt, 1968), zijn verkiezingsleer (Andreas Lindemann, 2001) en over het *extra-calvinisticum* (Chr. Link, 1987). In de rubriek Kerk is een op de thematiek van zijn proefschrift voortbordurend artikel van W. Nijenhuis over de oecumenische Calvijn opgenomen (uit NTT; zonder jaaropgave maar dat moet zijn 1980). Daarnaast vinden we hier een wat oudere bijdrage van Jan R. Weerda over de theologie achter Calvijn's kerkrecht (1964). Over Calvijn's sociaal-maatschappelijke en politieke invloed tenslotte zijn teksten opgenomen van H. Vahle (Calvinismus und Demokratie, 1975) en E. Wolf (Theologie und Sozialordnung bei Calvin, 1972).

Over de gemaakte keuzes zou hier en daar natuurlijk wel een discussie te voeren zijn. Zo vond ik de bijdrage van Lindemann niet overtuigend; Lindemann doet wel iets heel spannends als hij Calvijn's beroep op Rom.9-11 in diens predestinatieleer vergelijkt met de hedendaagse exegese van deze hoofdstukken. Maar hij maakt het zich daarbij te gemakkelijk door maar nauwelijks in te gaan op de heilshistorische lezing van Romeinen 9 (H. Ridderbos e.a.), volgens welke het bij Jacob en Ezau etc. niet om individuen maar om volkeren (joden en heidenen) zou gaan. Selderhuis zet het in zijn inleiding nog wat sterker aan door op basis van Lindemann's artikel Calvijn's verkiezingsleer vanuit de nieuwere Paulus-exegese te sauveren, maar het lijkt me dat er in werkelijkheid toch wel de nodige spanning tussen beide zit.

In het algemeen bieden de teksten echter een mooi en representatief overzicht van de stand van zaken rond allerlei veelbesproken thema's in het Calvin-onderzoek. Het kan daardoor ook als naslagwerkje dienen, bijvoorbeeld voor als je als predikant snel even wilt weten of Calvijn in zijn antropologie nu ook alweer wel of niet geacht wordt door Plato te zijn beïnvloed. Een minpuntje van de uitgave is dat de oorspronkelijke teksten gescand zijn, maar dat het resultaat daarvan vervolgens niet zorgvuldig genoeg meer is doorgelopen. Daardoor treft men nogal wat rare verschrijvingen aan (het 'semen religionis' is bijvoorbeeld 'seinen religionis' geworden, 149).

G. van den Brink

Boekaankondigingen maart 2010

Tom Mikkers e.a., *Arminius. Voorvechter van de vrije wil*, Boekencentrum, Zoetermeer 2010, 83 pp., €6,50 (ISBN 9789023924364).

Kleurige glossy, naar aanleiding van 400 jaar Remonstrantie uitgegeven door de Remonstrantse Broederschap in samenwerking met Boekencentrum. Vele bekende Nederlanders en vooraanstaande Remonstranten vertellen wat religie in het algemeen en verlichte vormen daarvan in het bijzonder voor hen betekenen. Het is prachtig gedaan allemaal en genereert zonder twijfel ook de nodige aandacht. Opvallend is een artikel over de gebrekkige aandacht die het christelijk geloof structureel ten deel valt in 'Pauw & Witteman'. Maar het gegeven dat deze uitgave zo kort na zijn succesvolle voorloper *Calvijn!* verschijnt, bevestigt natuurlijk de toch al bestaande indruk dat remonstranten hun inspiratie vooral ontleenen aan de orthodoxe geloofsgenoten met wie ze het al zovele eeuwen oneens zijn.

G. van den Brink

Klaas Zwanepol (vert. en inl.), *Luthers Catechismus*, Protestantse Pers, Heerenveen 2009, 174vv., €19,95 (ISBN 9789085250296).

In de elders in dit nummer besproken *Belijdenisgeschriften van de Protestantse Kerk in Nederland* werd van Luther alleen diens *Kleine Catechismus* opgenomen. Aanvulling met Luthers *Grote Catechismus* zou niet alleen het aandeel van de lutherse geschriften naar verhouding te groot hebben gemaakt, maar ook nogal wat tekstuele verdubbeling hebben opgeleverd. Toch zat het de lutheraan Zwanepol kennelijk niet lekker, want hij besloot om parallel aan de *Belijdenisgeschriften*, en in een sterk overeenkomstige uitvoering, een nieuwe vertaling van beide versies van Luthers catechismus te publiceren. De vertaling van de *Kleine Catechismus* is daarbij 'nagenoeg gelijk' (8) aan die in de *Belijdenisgeschriften* – helaas dus niet helemaal, wat de vraag oproept welke versie we nu voortaan als de 'echte' moeten beschouwen. Van de *Grote Catechismus* bood J.P. Boendermaker in 1987 nog een vertaling. Toch is ook dit een waardevolle uitgave, wat mij betreft vooral dankzij de inleiding (p.10-50).

G. van den Brink

M.C. Mulder & A. Noordegraaf (red.), *Wees heilig. Joden en christenen luisteren naar Leviticus 19*, Boekencentrum, Zoetermeer 2009, 178 pp., €14,90 (ISBN 9789023023930).

Deze bundel laat fraai zien op welke concrete manier het Centrum voor Israëlstudies bezig wil zijn met vragen die een rol spelen in de ontmoeting tussen kerk en Israël. Men doet door samen met joden te luisteren naar het OT, in dit geval naar één bepaald hoofdstuk: Leviticus 19. Daar wordt de heiligheid van de Naam direct verbonden met het appèl tot levensheiliging, en de vraag is dan hoe joden en christenen dat horen. Het blijkt

dat de laatsten de opgave van de heiliging toch sterk zien verbonden zien met de gave van Gods heil, terwijl de eersten de heiliging meer als een zelfstandige opgave zien. De joodse en christelijke contribuanten hebben wel op elkaars bijdragen gereageerd, maar die reacties zijn niet in de bundel opgenomen – enerzijds begrijpelijk, anderzijds toch ook wel weer jammer voor de geïnteresseerde lezer. Wat overblijft biedt intussen genoeg stof tot bezinning en verdieping.

G. van den Brink

Boekaankondigingen juni 2010

Koen Holtzapffel & Marius van Leeuwen (red.), *De Remonstrantie 400 jaar. Ontstaan, historie, actualiteit*, Meinema, Zoetermeer 2010, 191 pp. €19,90 (ISBN 9789021142432).

Deze herdenkingsbundel bevat behalve de tekst van de Remonstrantie drie afdelingen met korte opstellen. In de eerste worden voorgeschiedenis en ontstaan van de Remonstrantie behandeld, alsmede de reacties erop van contraremonstrantse zijde (voor dat laatste tekent Wim Verboom, met een bijdrage onder de sprekende, naar de Dordtse genadeleer verwijzende titel ‘Alles of niets’). In de tweede afdeling volgen opstellen over de invloed die de Remonstrantie behield in de 19e en 20e eeuw, tot in de naoorlogse besprekingen tussen de Remonstranten en de Nederlandse Hervormde Kerk. In de derde afdeling komt de actualiteitswaarde ervan aan de orde. Welke thema’s achtten remonstrantse auteurs (vier theologen en één filosoof) nog altijd het overdenken waard, en wat levert dat dan op voor het geloofsleven hier en nu? Een boeiende bundel voor wie geïnteresseerd is in de geschiedenis en actualiteit van de remonstrantse beweging in ons land.

G. van den Brink

Emmanuel I.K. Addo, *Worldview, Way of Life and Worship. The Continuing Encounter between the Christian Faith and Ga Religion and Culture*, Boekencentrum Academic, Zoetermeer 2009, 318 pp. €28,50 (ISBN 9789023923732).

Dit is de eenenveertigste en laatste dissertatie die onder leiding van de Utrechtse missioloog J.A.B. Jongeneel tot stand kwam, en de auteur ervan prijst zich gelukkig Jongeneels academische ‘Benjamin’ te mogen zijn. Zijn studie richt zich op de vraag hoe kerken en christenen gereageerd hebben op de geloofsvoorstellingen en –praktijken van het Ga-volk uit Accra in Ghana. Doordat hij deze vraag in context zet, biedt Addo echter veel meer, zoals een beschrijving van de oorsprong en sociaal-economische ontwikkeling van het Ga-volk, een schets van de geschiedenis van het christendom in Ghana etc. Hij komt uit bij een m.i. zeer overwegenswaardige visie op inculturatie: bekering betekent verandering van wereldbeeld, en is dus radicaal. Het betekent echter niet dat de bekeerling moet ‘ont-culturaliseren’, want de Geest ontschept niet, maar herschept. Daarom zijn er ook elementen uit de Ga-cultuur die (al dan niet getransformeerd) overgenomen kunnen worden in een christelijke setting.

G. van den Brink